

บทที่ ๓

พัฒนาการอธิบายความเรื่องจิตในพุทธศาสนานิกายเซน

หลังจากที่พระพุทธองค์ปรินิพพานแล้ว พุทธศาสนาได้แตกแยกออกเป็นนิกายต่าง ๆ มากมาย วิวัฒนาการของพุทธศาสนาทั้งในรูปแบบของคำสอนและการปฏิบัติเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม หลักธรรมในพุทธศาสนามีการอธิบายและตีความออกไปหลากหลาย มีนักปราชญ์ทางศาสนาได้เสนอแนวคิดทางพุทธศาสนา และมีการอธิบายความพุทธธรรมกันอย่างต่อเนื่อง ซึ่งในบางครั้งมีการปรับปรุงหลักธรรมโดยเพิ่มเติมขึ้นมาใหม่ตามสถานการณ์และสิ่งแวดล้อมในสังคมแนวคิดและการอธิบายความดังกล่าวนั้น บางครั้งก็อาจได้รับการต้อนรับด้วยดีจากสังคมในขณะนั้น แต่บางครั้งก็ถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างรุนแรง การตีความของนักปราชญ์ทางศาสนาเหล่านั้น ควรมองว่าเป็นการพยายามหาความหมายใหม่ ๆ ที่จะประโยชน์ต่อการปฏิบัติธรรม อันหมายถึงการเป็นอิสระหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงนั่นเอง เช่นเดียวกับการอธิบายความพุทธศาสนาของนิกายเซน

พุทธศาสนาเถรวาทกับพุทธศาสนานิกายเซน ย่อมเปรียบเหมือนแสงไฟที่ย่อมส่องทางให้แก่ผู้ส่องทั้งนั้น จะใช้กระจก ตะเกียงสีขาว สีแดง สีเขียวหรือสีอะไรก็ตามที ย่อมส่องให้เห็นถนนหนทางที่จะเดินไปด้วยกันทั้งสิ้น เป็นการฉลาดในการที่อยู่ในภูมิประเทศที่ต่างกัน ใช้ตะเกียงมีกระจกสีต่างกันคือให้ตรงกับความต้องการหรือความเหมาะสมดีกว่าทำตาม ๆ กันเพื่อให้เหมือนกันไปหมด ทั้งที่เรามีจิตใจ มีการศึกษาหรือที่อยู่อาศัยต่างกัน

ความแตกต่างกันบ้างตรงกันบ้างที่เครื่องประกอบภายนอกเล็ก ๆ น้อย ๆ อันเนื่องจากความปลีกย่อยของบุคคลผู้นำพระศาสนาไปเผยแผ่ ประชาชนที่ต่างกัน ขนบธรรมเนียมก็ต่างกัน มันไม่เหมือนกันเฉพาะตัวตะเกียง แต่แสงสว่างของตะเกียงทั้งหมดย่อมส่องให้เห็นภาพของสิ่งที่อยู่รอบตัวได้ด้วยกันทั้งนั้น อาจจะมีข้อปฏิบัติหรือตัวอักษรของแนวคิดหรือหลักธรรมที่แตกต่างกันแต่ความมุ่งหมายสูงสุดเหมือนกัน

ถ้าจะบอกว่าแตกต่างกันคงจะเริ่มตั้งแต่ความหมายกล่าวคือ พุทธศาสนาเถรวาทแปลว่า พุทธศาสนาดั้งเดิมคือถือตามธรรมวินัยที่สังคายนาครั้งแรกไม่เปลี่ยนแปลงไม่ปรับปรุง^๑ พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนไว้อย่างไรให้ศึกษาและปฏิบัติตามนั้น ส่วนพุทธศาสนานิกายเซนมีต้นกำเนิดจากคำสอนของพระพุทธเจ้าผ่านเข้ามาในประเทศจีนมีชื่อเรียกว่าพุทธศาสนานิกายฉาน เมื่อเผยแผ่ไปถึงญี่ปุ่นก็มีชื่อใหม่ว่าพุทธศาสนานิกายเซน เป็นการพัฒนาการเปลี่ยนชื่อไปตามภูมิประเทศแต่จุดมุ่งหมายสูงสุดคือความหลุดพ้นเช่นเดียวกัน

พุทธศาสนานิกายเซนเมื่อเปรียบเทียบกับพุทธศาสนาเถรวาทถือว่าเพิ่งเกิดใหม่แก้ไขใหม่ ไม่ถือเคร่งครัดตามแบบเดิม ปรัชญาของพุทธศาสนานิกายเซนก็เป็นเหมือนปรัชญาพุทธศาสนาโดยทั่วไป แต่เน้นที่การปฏิบัติมากเป็นพิเศษ ไม่ยกย่องการเรียนรู้มาก ไม่สนใจคัมภีร์มาก เล่ม ดังนั้นพุทธศาสนานิกายเซนจึงเน้นที่ “จิต” เป็นสำคัญ ดังคำประพันธ์สั้น ๆ ว่า “เซนคือการถ่ายทอดพิเศษนอกคัมภีร์ ไม่พึ่งพาถ้อยคำและอักษร หากแต่เป็นการชี้ตรงไปที่จิตของคน และสอนคนให้มองย้อนเข้าไปในธรรมชาติของเขาเองแล้วเข้าถึงพุทธภาวะ”^๒

เมื่อแนวคิดของพุทธศาสนาได้เคลื่อนจากประเทศหนึ่งสู่อีกประเทศหนึ่งนั้นย่อมมีการอธิบายแนวคิดหรือหลักธรรมที่แตกต่างกันเพราะทั้งภูมิประเทศ วัฒนธรรม ความเชื่อ สังคม การปกครอง ที่แตกต่างกันนั่นเอง ดังนั้น พัฒนาการอธิบายความเรื่องจิตในพุทธศาสนานิกายเซน จึงมีดังต่อไปนี้

๓.๑ การอธิบายความหมายของจิต

การอธิบายความหมายของจิตจากเดิมพุทธศาสนาเถรวาท อธิบายความว่าจิตเป็นธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์ เป็นภาพนึกคิด ใจ สมอง (หัวใจ) ผ่องใส เป็นตัวเชื่อมต่อ ความเป็นใหญ่ (ใจ) ความรู้เฉพาะทาง (วิญญาน) ธาตุที่ทรงสภาวะอยู่อย่างนั้น ธาตุรู้ จิตเป็นธรรมชาติที่วิจิตร เพราะการกระทำทุกอย่างล้วนสำเร็จจากจิต สภาพของจิตเองเป็นทั้งกุศล-อกุศล ดี-ชั่ว จิตสั่งสมกรรม กิเลส และรักษาผล (วิบาก) ของกรรมกิเลสไว้ จะปรากฏขึ้นเมื่อมีโอกาส (เหตุปัจจัย) สั่งสม

^๑ สมเด็จพระญาณวโรดม, ศาสนาต่าง ๆ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒๒๓.

^๒ Daisetz T. Suzuki, *Essays in Zen Buddhism*, first series, (London : Rider, 1985), p. 176. อ้างใน สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนานิกายเซน การศึกษาเชิงวิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๗๕.

สันดาน (นิสัย ความชำนาญ) ของตน จิตนี้รับอารมณ์อยู่เสมอ ซึ่งมีความเหมือนกันกับพุทธศาสนานิกายเซน การอธิบายความที่เหมือนกันแต่ใช้คำและตัวอักษรที่แตกต่างกัน เพราะเหตุว่าพุทธศาสนาเถรวาทบันทึกคัมภีร์ด้วยภาษาบาลี คัมภีร์ที่บรรจุพุทธพจน์ คือพระธรรมวินัย มีชื่อที่ชาวตะวันตกรู้จักกันโดยทั่วไปว่า Pali Canon หรือ Buddhist Canon ทั้งนี้ก็เพราะว่าเป็นที่ประมวลหลักการพื้นฐานของศาสนา (=cannon) ซึ่งในที่นี้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา (=Buddhist) และข้อความในคัมภีร์นี้บันทึกด้วยภาษาบาลี (=Pali)^๓ พุทธศาสนานิกายเซนบันทึกผ่านเป็นภาษาสันสกฤตและถ่ายทอดเป็นภาษาถิ่นของแต่ละประเทศทำให้การเขียน พูดและการถ่ายทอดเป็นไปตามภาษาที่บันทึกไว้เป็นสำคัญ เหมือนดังที่เสถียร โพธิ์นันทะ ได้กล่าวสรุปไว้ว่า ความสำเร็จแห่งพระไตรปิฎกฉบับจีนดังพรรณนามา เกิดจากความวิริยะอุตสาหะของพระธรรมทูตทั้งหลายผู้ภักดีต่อพระศาสนา มีทั้งที่เป็นชาวอินเดีย ชาวเอเชียกลางและชาวจีน ได้แปลถ่ายจากภาษาสันสกฤตออกเป็นภาษาจีน ซึ่งไม่ใช่สิ่งที่ทำกันได้ง่ายเลย อักษรศาสตร์สันสกฤตและอักษรศาสตร์จีน มีความยากลึกซึ้งขนาดไหน และมีลีลาแตกต่างกันในเชิงไวยากรณ์ขนาดไหน ย่อมเป็นที่ประจักษ์แก่ผู้ศึกษาอักษรศาสตร์ทั้งสองชาตินี้แล้ว^๔ ดังนั้น ตัวอักษรที่แตกต่างกัน แต่ความหมายเหมือนกัน เช่น

พุทธศาสนาเถรวาท	พุทธศาสนานิกายเซน	ความหมาย
วิญญาน	วิชญาณ	ความรู้แจ้ง
นิพพาน	นิรวาณ	หลุดพ้น
ภวังคจิต	อาลัยวิญญาน	องค์แห่งภพ
สุญญตา	ศูนยตา	ความว่าง

พุทธศาสนานิกายเซน อธิบายความเพิ่มเติมอีกว่า ทุกสิ่งทุกอย่างที่ปรากฏออกมาเป็นการทำงานของจิต เป็นกิจกรรมอย่างหนึ่งของจิต เป็นตัวอาการของจิต เป็นสภาพอาการหรือมายาเท่านั้นดังข้อความที่ว่า “สรรพสิ่งเป็นเพียงการแสดงตัวออกมาของจิต”^๕ รวมถึงการอธิบายความ

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พระไตรปิฎกสิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้, (กรุงเทพมหานคร : เอส.อาร์.พรินติ้งแมสโปรดักส์, ๒๕๔๖), หน้า ๔.

^๔ อุษา โลหะจรรณ, พระถังซัมจั๋งชีวิตจริงไม่อิงนิยาย, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๕๑), หน้า ๕๕.

^๕ ลัทธิเต๋าสูตร. ๖๒/๘๐.

เป็นการเฉพาะอีกชั้นหนึ่งว่าเป็นสิ่งสมบูรณ์สูงสุด สัจธรรมสูงสุด เป็นสภาพดั้งเดิมที่เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ เรียกว่า อาลยวิญญูณบ้าง จิตตมาตรบ้าง จิตเดิมแท้บ้าง เป็นต้น ดังเช่น “จิตเดิมแท้ (Essence of mind) ของเรา ซึ่งเป็นเมล็ดพืชแก่นของการตรัสรู้นั้น เป็นของบริสุทธิ์ตามธรรมชาติ (Pure by nature) และต้องอาศัย จิตเดิมแท้ นี้เท่านั้น มนุษย์เราจึงจะเข้าถึงความเป็นพุทธะได้โดยตรง”^๖

พุทธศาสนาเถรวาทอธิบายอย่างละเอียดลออโดยแยกจิตกับเจตสิกออกเป็นคนละส่วนกันกับจิตให้เห็นชัดเจน^๗ แต่พุทธศาสนิกายเซนอธิบายความเกี่ยวกับเจตสิกเพียงย่อมน้อย โดยภาพรวมแล้วเน้นที่ความคิดปรุงแต่ง โดยอธิบายความว่าจิตและเจตสิกไม่ได้แยกเป็นคนละส่วนเป็นหนึ่งเดียวกัน นิกายเซนกล่าวว่า หากเราต้องการจะล่วงรู้ถึงสัจจะความเป็นจริงโดยตรง เราจะต้องขจัดความบอดมืดแห่งปัญญาชนิดแบ่งแยก ออกเสียก่อน คำว่า “จิต” ในที่นี้ใช้แทนสัจจะในขั้นอันติมะ(ปัญญาชนิดแบ่งแยก (Dualistic Intellect) คือปัญญาแบ่งแยกสิ่งต่าง ๆ ออกเป็นส่วนก่อให้เกิดสิ่งตรงกันข้าม และก่อให้เกิดการเปรียบเทียบ สูง ต่ำ คำ ขาว ฯลฯ) จิตในที่นี้มีได้หมายถึงความคิดหรืออารมณ์ ทั้งมิใช่สิ่งหนึ่งในวิชาจิตวิทยาที่วิทยาศาสตร์ทำการศึกษาค้นคว้า ทั้งมิใช่สิ่งที่เรียกว่าจิตสำนึกหรือมโน ที่นักวิทยาศาสตร์ทำการค้นคว้าอยู่ เมื่อเราไปพ้นจากสิ่งเหล่านี้ ขจัดความคิดเงื่อนไขเก่าออกไปจนหมดสิ้น และขจัดขอบเขตอันจำกัดและคับแคบตายตัวออกไป เราก็จะได้เข้าสู่จิต ซึ่งเรียกว่า จิตแห่งพุทธะ เรียกว่าจิตอันสูงสุด จิตที่แท้ หรือที่เรียกว่า สัจจะ เป็นครั้งแรก^๘

๓.๒ ลักษณะการอธิบายความเรื่องจิตในพุทธศาสนิกายเซน

การอธิบายความมีลักษณะลัดตรงไปสู่จิตไม่ว่าหลักธรรมนั้นจะเกี่ยวกับอะไร ด้วยเหตุที่นิกายเซนสั่งสอนสืบทอดต่อกันมาว่าไม่ควรสนใจการศึกษาตามหลักปริยัติมากนัก คือต้องการรู้เพียงเพื่อเอาไปปฏิบัติได้ และมุ่งความหลุดพ้นอย่างยิ่งยวด ไม่เน้นเรื่องพระเจ้ามีหรือไม่ นรกสวรรค์มีจริงหรือไม่ บุญกุศลคืออะไร จะหลีกเลี่ยง หากแต่มุ่งอยู่กับการทำตัวเองให้แจ่มแจ้งในปัจจุบันขณะเท่านั้นพอ นิกายเซนถือว่าเป็นทางอันตรงแนวที่นำคนไปให้พ้นจากปัญญาในระนาบ

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

^๘ เซนไค ชิบายามะ, ดอกไม้ไม่จ้านรรจ์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๔๖), หน้า ๑๖.

เหตุผลสามัญ เรื่องของตรรกไม่อาจอาศัยเพื่อเข้าสู่วิมุตติได้ เพราะเป็นเรื่องของความขัดแย้งระหว่าง ๒ สิ่งที่ตรงกันข้าม ซึ่งเราจะต้องเลือกเอาเพียงสิ่งเดียวใน ๒ สิ่ง ตรงข้ามกันนั้นของกลุ่มเช่น ดี-ชั่ว สวย-จี๋เห่ บุญ-บาป ฯลฯ จะบีบคั้นให้เราต้องขมขื่น เจ็บปวดและต้องทุกข์ทรมาน นิยายเช่นจึงไม่เล็งเอาถูกเอาผิด ไม่เล็งที่ดีกว่าหรือเลวกว่า คงจ้องอยู่แต่เรื่องจิต ว่าทุก ๆ ขณะนั้นจะเป็นอยู่อิสระจากอุปาทาน การอธิบายความจึงมุ่งตรงสู่จิตเพื่อความรู้แจ้ง ไม่ว่าจะเป็นหลักธรรมอะไร ยกตัวอย่างเช่น

การอธิบายความของพุทธศาสนาเถรวาทจะตรงตัวตามชื่อ เช่น ศีลคือความประพฤติดีของกาย วาจา สมาธิคือความตั้งใจมั่น ปัญญาคือความรู้ทั่ว^๕ แต่พุทธศาสนานิกายเช่นพัฒนาการอธิบายความมุ่งตรงสู่เป้าหมายคือจิต ดังเช่น ศีลหมายถึงการที่จิตของเราปราศจากรอยดำงของทุจริต ความชั่ว ความริษยา ความตระหนี่ ความโกรธ การใช้กำลังข่มขู่ และการผูกเวร สมาธิคือการที่จิตของเราไม่มีอาการหวั่นไหว ในทุกเหตุการณ์ที่แวดล้อมเรา ไม่ว่ามาดีหรือมาร้าย ปัญญาคือการที่จิตของเราเป็นอิสระจากเครื่องหุ้มห่อรังรัด หรือการที่ส่องปัญญาของเราอยู่เบื้องนิมิตลงที่จิตเดิมแท้ หรือเป็นผู้พ้นเดือดดาลจากการที่ทำความชั่ว^๖

ในลังกาวดารสูตร ยังเห็นชัดเจนถึงพัฒนาการอธิบายความที่จิตตรงเข้าไปสู่จิตโดยตรงคือในพุทธศาสนาเถรวาทอธิบายว่า อนันตริยกรรม ๕ ประการ^๗ คือกรรมหนักที่สุดฝ่ายบาปอกุศลซึ่งให้ผลทันที ๑) มาตุฆาต (ฆ่ามารดา) ๒) ปิตุฆาต (ฆ่าบิดา) ๓) อรหันตฆาต (ฆ่าพระอรหันต์) ๔) โลหิตุปาท (ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงพระโลหิตห้อขึ้นไป) ๕) สังฆเภท (ยังสงฆ์ให้แตกกัน) แต่ในพุทธศาสนานิกายเช่นพัฒนาการอธิบายความจิตสู่จิตมุ่งสู่ความหลุดพ้นว่า ๑) มารดา คือตัณหา ให้กำเนิดลูกหลาน ประกอบด้วยราคะและโทสะ ยึดมั่นสิ่งทั้งปวงเหมือนกับมารดารักบุตร ๒) อวิชชาหมายถึงความเป็นบิคาทำให้สัตว์เกิด เมื่อมีการทำลายรากเง้าทั้งสองคือความเป็นมารดา บิคาโดยเด็ดขาดแล้ว ชื่อมารดาและบิดาถูกฆ่า ๓) เมื่อกลุ่มคนที่เป็นลูกหลานคือกิเลส เช่น โทสะ

^๕ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๖๔.

^๖ พุทธทาสภิกขุ, *สูตรของเว่ยหล่าง*, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๓), หน้า ๕๘-๕๙.

^๗ ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๗๖/๑๕๕.

เป็นเหมือนศัตรูและหนูปิษถูกกำจัดโดยเตตขาดแล้ว ชื่อว่าฆ่าพระอรหันต์ ๔) เมื่อทำลายขั้น ๕ ได้ ชื่อว่าทำสงฆ์ให้แตกกัน ไม่ต้องกล่าวถึงการทำร้ายพระพุทธเจ้า นี่คือการทำอนันตริยกรรม^{๑๒}

พุทธศาสนาเถรวาทอธิบายความว่า กุศล คือ บุญ ความดี แต่นิกายเซนอธิบายว่า “เมื่อใดความเป็นไปทางฝ่ายจิตของเรา มีการเคลื่อนไหวคล่องแคล่วไม่มีติดขัด จนทำให้เราทราบไม่ขาดสาย ถึงภาวะที่แท้จริงพร้อมทั้งการทำหน้าที่อย่างประหลาดลึกลับของใจของเราเอง เมื่อนั้นเรียกว่าเข้าถึงแล้วซึ่ง กุญแจ (กุศล)”^{๑๓}

๓.๓ การอธิบายความลักษณะของจิตในพุทธศาสนานิกายเซน

ลักษณะจิตของพุทธศาสนาเถรวาทบอกชัดเจนและแบ่งแยกให้เห็นรายละเอียดคือ ลักษณะพิเศษของจิต ลักษณะทั่วไปของจิต ลักษณะจิตปุถุชน หน้าที่ของจิต แต่พุทธศาสนานิกายเซนอธิบายความและไม่ได้แสดงอย่างละเอียดเช่นนั้น แต่พอสรุปได้ ๒ ประการคือลักษณะจิตปุถุชนและลักษณะของจิตเดิมแท้ แต่แท้จริงแล้วเป็นจิตเดียวกัน เพียงแต่แสดงให้เห็นถึงสภาวะที่จิตหมุนกลับมาสู่จิตบริสุทธิ์ และสภาวะที่เป็นจิตมนุษย์ปุถุชนเท่านั้น

๓.๔ การอธิบายความเรื่องการรับรู้ของจิตในพุทธศาสนานิกายเซน

สิ่งที่เรียกว่าจิตนั้นท่านเรียกชื่อว่าวิญญาณซึ่งตรงกับคำว่าวิญญาณในพุทธศาสนาเถรวาท แจกออกเป็น ๖ ชนิด คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสที่มากระทบกาย การนึกภาพสิ่งต่าง ๆ นิกายเซนแจกออกเป็น ๘ ชนิด เพิ่มมาสอง คือ ความรู้สึกละเอียด (กลียภูมโนวิญญาณ) และ อาลยวิญญาณ (จิต) สิ่งที่เรียกว่าจิตนั้นทั้งนิกายเซนและพุทธศาสนาแบบเถรวาทมีการอธิบายตรงกันว่าเป็นสิ่งที่รองรับปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เรสัมผัสได้ เช่น ความคิด จินตนาการ เป็นต้น จิตนี้เราไม่สามารถสัมผัสได้ เราสัมผัสได้เพียงปรากฏการณ์ที่เป็นผลมาจากการแสดงตัวของจิตเท่านั้น ปกติจิตจะแสดงตัวให้เราทราบว่าสิ่งที่เรียกว่าจิตมีอยู่ทุกทาง คือ เมื่อเราเห็นสิ่ง

^{๑๒} ไคเซ็ค ไคตาโร ชูซูกิ, คัมภีร์มหายานลังกาวตารสูตร, แปลโดย พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาปญโญ), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๓๒-๑๓๓.

^{๑๓} พุทธทาสภิกขุ, สูตรของว่ยหล่าง, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๗), หน้า ๖๗.

ต่าง ๆ ด้วยตา เราย่อมรู้ว่าผู้อยู่เบื้องหลังการเห็นนั้นคือจิตเมื่อเราได้ยินเสียง ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส ที่มากระทบกาย และนึกเห็นภาพสิ่งต่าง ๆ ด้วยใจเราย่อมรู้ว่าเบื้องหลังปรากฏการณ์เหล่านี้มีสิ่ง ที่เรียกว่าจิตเป็นตัวยืนโรงอยู่ สิ่ง que เพิ่มเข้าอีก ๒ ชนิดของนิกายเซน คือ กลียกฏมนวิญญานและอาลย วิญญาน

นิกายเซนเห็นว่า จิตนอกจากแสดงตัวในพฤติกรรมหกอย่างข้างต้นจิตยังแสดง พฤติกรรมที่สำคัญคือสองอย่าง อย่างแรกคือจิตนั้นปกคิจะแสดงความยึดถือว่าเป็นตัวเองออกมาให้ ปรากฏ (กลียกฏมนวิญญาน) เว้นแต่ว่า คนผู้นั้นจะเป็นพระอรียะ เช่น นายแดงจะโกรธเมื่อถูกค่าจะ ชอบเมื่อมีคนยกยอ ที่เป็นอย่างนี้เพราะในจิตนายแดงมีธรรมชาติอย่างหนึ่งแฝงอยู่ ธรรมชาตินี้คือ ความยึดมั่นว่าเป็นตัวเอง นอกจากธรรมชาติส่วนนี้ ภายในจิตนั้นยังมีธรรมชาติที่สำคัญอีกอย่าง หนึ่งที่เรากล่าวมาแล้วธรรมชาตินี้คือพีชะ^{๑๔}

ส่วนอาลยวิญญานบ่งถึงขณะที่ไม่ทำหน้าที่รับรู้ารมณเพราะทวารทั้งหกถูกปิด เช่น คนเราเมื่อนอนหลับสนิท ไม่ฝันเลย ตา หู จมูก ลิ้น กายประสาท และมโนทวารเขาไม่ทำงาน ในช่วงเวลานั้น เขาไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้กลิ่น ไม่รู้รส ไม่รู้สัมผัส ที่มากระทบกาย และไม่นึกเห็น ภาพอะไรทั้งนั้น แต่ไม่ได้หมายความว่าจิตของเขาไม่มีอยู่ จิตของเขามีอยู่ตลอดเวลา ทั้งในขณะ หลับและตื่น จิตในภาวะที่คนเรากำลังหลับสนิทนี้ท่านเรียกชื่อว่า อาลยวิญญาน ที่ท่านเรียกจิตใน ขณะนั้นว่าอาลยวิญญานก็เพื่อสะดวกแก่การทำความเข้าใจ เมื่ออ่านพบคำนี้เราจะทราบว่ามีมาถึง จิตที่อยู่ในภาวะไม่รับรู้ารมณ จิตในลักษณะนี้ภาษาบาลีเรียกว่าภวังคจิต^{๑๕}

ในพุทธศาสนาเถรวาทนั้นวิญญานมีหน้าที่รับรู้ารมณเท่านั้น แต่ในพุทธศาสนา นิกายเซนยังเพิ่มหน้าที่ให้อีกคือหน้าที่จำแนกอารมณ นิกายเถรวาทอธิบายว่า จิตหรือใจอยู่ประจำ ทุกทวารคือตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แต่พุทธศาสนานิกายเซนอธิบายว่าจิตเดิมแท้อยู่ประจำใจอีกครั้ง หนึ่ง หมายความว่าจิตเดิมแท้เป็นเหมือนเจ้านายของจิตใจอีกครั้งหนึ่ง หากไม่มีจิตเดิมแท้ก็ไม่มีใจ และเรียกอายตนะและสิ่งที่เนื่องด้วยจิตว่ามูลธาตุ และอธิบายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นสิ่ง ที่ไม่มีอยู่จริงรวมถึง จิต สัญญา ๖ อารมณ ๖ จะรวมกันหรือแยกกันก็เป็นของ “ว่าง” มีแต่จิตต้น

^{๑๔} สมการ พรหมทา, พุทธศาสนานิกายเซน, หน้า ๑๒๔.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๕.

กำเนิดเท่านั้น จะสังเกตเห็นได้ว่าถ้ายังไม่ตรัสรู้ธรรมหรือบรรลุธรรมยังคงใช้คำว่า วิญญาณหรือ การรับรู้ของจิต แต่ถ้าตรัสรู้แล้วใช้คำว่าจิตเดิมแท้หรือการแปรรูปของวิญญาณ

ในพุทธศาสนาเถรวาทบอกว่าการรับรู้ของจิตเกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายนอก อายตนะภายใน วิญญาณ มากระทบกันจึงเกิดความรู้สึกขึ้น แล้วกลายเป็นเวทนาคือรู้สึกต่าง ๆ แล้วปรุงแต่ง (สังขาร) ไปจนเป็นตัณหา อุปาทาน จนกลายเป็นการกระทำดีหรือไม่ดี แต่พุทธศาสนานิกายเซน อธิบายว่าเมื่อรับรู้อารมณ์แล้วบุคคลจะปฏิบัติในทางชั่วหรือทางดีแล้วแต่ภาวะที่แท้แห่งจิต จะอยู่ในอารมณ์เช่นใด อารมณ์ชั่วหรืออารมณ์ดี ก็อันชั่วมีความรู้สึกเป็นของกลุ่มประเภทตรงกันข้าม ผังคิดเป็นนิสัย (วาสนา) อยู่ในภาวะที่แท้แห่งจิต ซึ่งสิ่งต่าง ๆ ที่ปรากฏออกมาเป็นเพียงอาการไหวตัวของภาวะที่แท้แห่งจิต

เถรวาทสอนให้พิจารณาอารมณ์เพื่อให้เกิดความรู้เท่าทัน เช่น พิจารณาคุณ โทษ ข้อดี ข้อเสีย ของอารมณ์ที่รับรู้ พุทธศาสนานิกายเซนสอนให้พิจารณาความไม่มีสภาพหรือลักษณะใด ๆ ของอารมณ์ เพราะอารมณ์เป็นเพียงสภาวะธรรมในกระบวนการธรรมชาติ ที่เป็นไปตามธรรมดาของมัน ไม่มีคุณ ไม่มีโทษ ไม่มีดี ไม่มีเสีย แต่เราเห็นเป็นคุณ เป็นโทษ เป็นดีเป็นเสียไปเอง ดังนั้น จุดที่จะต้องแก้ไขตามทฤษฎีของนิกายเซนจึงไม่ใช่แค่ที่การพิจารณาอารมณ์ แต่แก้ที่การเลิกร้างภาพของอารมณ์แล้วเข้าไปยึดมั่นความรู้สึกจากการสร้างภาพนั้น อารมณ์ต่างๆ อยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ของลักษณะ ๓ ประการด้วยกันทั้งเถรวาทและนิกายเซนเห็นตรงกันว่าอารมณ์เป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้นมาด้วยปัจจัย และอยู่ภายใต้การเปลี่ยนแปลงทั้ง ๓ คือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับสลาย ไม่มีตัวตนที่คงที่ถาวร

๓.๕ การอธิบายความวิธีการปฏิบัติพัฒนาจิตในพุทธศาสนานิกายเซน

พุทธศาสนาเถรวาทอธิบายความเรื่องวิธีการปฏิบัติพัฒนาจิตไว้อย่างชัดเจนคือการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อก่อให้เกิดสมณะและวิปัสสนา ละสังโยชน์หลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงได้ ชัดเจนแจ่มแจ้ง เป็นขั้นเป็นระดับตั้งแต่เบื้องต้นจนไปถึงเบื้องสูง

การที่เถรวาทแสดงขั้นตอนของวิธีการปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงนิพพานโดยละเอียดก็เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดหรือหลงทาง เพื่อให้เข้าใจว่าฉานสมาบัติตลอดจนนิโรธสมาบัติไม่ใช่ นิพพาน ผู้ที่ได้ฉานสมาบัติแล้วยังไม่ได้บรรลุนิพพานเป็นแต่เพียงละกิเลสได้บางส่วน และจิตมี

สมาธิแน่วแน่เท่านั้น การติดอยู่ในฉันทสมาบัติทำให้เป็นอุปสรรคต่อการบรรลุนิพพาน เพราะไปหลงเข้าใจว่าภาวะในฉันทสมาบัติเป็นนิพพาน การสร้างกำลังสมาธิและกำลังปัญญาที่เพียงพอจึงจะเข้าสู่ภาวนานั้นได้^{๑๖}

พุทธศาสนาเถรวาทกับพุทธศาสนานิกายเซนมีรากฐานเดียวกัน และมีเป้าหมายเดียวกัน แต่วิธีการขึ้นไปให้ถึงยอดสูงสุด หรือเป้าหมายสูงสุดนั้นแตกต่างกัน กล่าวคือนิกายเซนเน้นปัญญาค้นสูงสุดเป็นตัวนำขึ้นสู่ยอด ในขณะที่เถรวาทเริ่มจากการปฏิบัติทีละขั้น ตั้งแต่ขั้นพื้นฐานและใช้หลักจริยศาสตร์เป็นพื้นฐาน โดยเริ่มที่ศีลมาถึงสมาธิและต่อไปถึงปัญญาญาณจนกระทั่งจิตพัฒนาไปถึงขั้นสูงสุด

แต่พุทธศาสนานิกายเซนไม่ได้แสดงรายละเอียดลำดับ ขั้นตอนการพัฒนาจิต เน้นการปฏิบัติและประสบการณ์เป็นสำคัญ การอธิบายความวิธีการปฏิบัติพัฒนาจิตของนิกายเซนเป็นเรื่องการบำเพ็ญเพียรทางจิตเท่านั้น ไม่ต้องมีแบบแผนอะไรมากมาย มุ่งดูจิตให้เห็นแจ่มแจ้ง จนเห็นธรรมชาติเดิมแท้ของตนอันสมบูรณ์อยู่แล้ว จากนั้นจะบรรลุสู่พุทธภาวะ การสั่งสอนธรรมหรือการส่งมอบ หรือการถ่ายทอดธรรมนั้นไม่อาจจะอาศัยถ้อยคำใด ๆ ต้องเป็นการถ่ายทอดจากจิตสู่จิตโดยตรง เพราะคำพูดไม่อาจจะนำเอาสิ่งนั้นมาแสดงได้ ต้องอาศัยการปลูกจิตให้ตื่นขึ้นเท่านั้น และที่จริงก็ไม่ได้มีการถ่ายทอดอะไรออกไป แต่ทว่านั่นแหละที่เซนว่าเป็นการถ่ายทอดที่แท้จริง เพราะหากว่ามีอะไรบางอย่างถูกถ่ายทอดออกไปแล้วก็ย่อมจะไม่ใช่การถ่ายทอด (ธรรม) ธรรมชาติของภาษา มีขีดจำกัดในการรับใช้มนุษย์ ด้วยเรื่องธรรมนั้นเป็นเรื่องอยู่นอกขอบอำนาจของภาษาที่จะอำนวยความสะดวกให้ได้ การศึกษาเซนจึงจะต้องมาถึงจุดอิมตัวในการอ่านในการเรียน คือถึงจุดที่จะต้องลงมือปฏิบัติบำเพ็ญเพียรทางจิต อย่างแท้จริง แต่สำหรับผู้เริ่มต้นนั้นการใช้ภาษายังจำเป็นอยู่ หลักเกณฑ์ของเซนที่ได้อ้างไว้ไม่ให้พึ่งพระปริยัติ ไม่ให้สอนธรรม ไม่ให้ใช้เหตุผล เน้นการเข้าถึงพุทธภาวะ คือให้ความสำคัญกับการปฏิบัติ อาจมีเหตุผลในทางประวัติศาสตร์ดังนี้

เมื่อพระเถระผู้ให้กำเนิดเซนมีนามว่าพระโพธิธรรมได้เดินทางมาจากชมพูทวีปไปถึงประเทศจีน เมื่อราว ๆ ค.ศ. ๕๒๐ หรือปี พ.ศ. ๑๐๖๓ นั้น ปรากฏว่าในเมืองจีนกำลังศึกษาพระไตรปิฎกและเขียนตำราทางพระพุทธศาสนากันอย่างขนานใหญ่ มีการสอนและถกเถียง

^{๑๖} พระพุทธโฆษาจารย์, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาโมกข์ (อาจ อาสภมหาเถร) และคณะ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๓๕๐.

อิทธิธรรมกันอย่างหนักแต่ทว่ามีการปฏิบัติเพียงแค่ศีลเล็กน้อยเท่านั้น ใช้ชีวิตไปตามโลก ๆ อย่างชนิดจับฉวยสาระของชีวิตไม่ถูกคือมีแต่หนอนหนั่งสือกับคนบ้าน้ำลายเต็มไปหมด ท่านโพธิธรรมคงจะระอาในเรื่องนี้จึงประกาศโศลกสืบาอันยิ่งใหญ่ของนิกายเซนขึ้น และให้นิกายเซนเป็นเรื่องง่าย ๆ ว่ากันตรง ๆ พูดคำสองคำก็เข้าใจ ไม่ต้องบรรยายโดยไม่ได้อะไร ก็ระบุชี้ไปที่ธรรมชาติแท้ของบุคคลซึ่งเมื่อเห็นธรรมชาติแท้ของตนแล้วบุคคลก็จะบรรลุเป็นพุทธะทันที โศลกที่ว่านั้นคือ^{๙๓}

เซนคือการถ่ายทอดพิเศษนอกคัมภีร์

ไม่พึ่งพาคำและอักษร

หากแต่เป็นการชี้ตรงไปที่จิตของคน

และสอนคนให้มองย้อนเข้าไปในธรรมชาติของเขาเอง

แล้วเข้าถึงพุทธภาวะ^{๙๔}

หรืออาจเป็นเหตุผลด้านจิตความเชื่อเกี่ยวกับชีวิตแบบหนึ่ง ชาวจีนก็มีความคิดความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องเดียวกันนี้อีกแบบหนึ่ง ชาวจีนไม่ค่อยสนใจเรื่องชีวิตหลังจากตายแล้ว ไม่สนใจเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด ความคิดเรื่องกรรมและวิบากของกรรมก็ไม่มีในห้วงสมองของจีน หลักฐานสำหรับยืนยันว่าคนจีนไม่ได้คิดเรื่องเหล่านี้ปรากฏชัดเจนในงานปรัชญานิพนธ์ของขงจื๊อ^{๙๕} เมื่อพุทธศาสนาแผ่เข้าไปในจีน คนจีนก็รับเอาพุทธศาสนาไปดัดแปลงให้เข้ากับพื้นฐานความคิดความเชื่อของตน พุทธศาสนาในจีนนั้นเป็นที่ยอมรับว่าแตกต่างจากพุทธศาสนาในอินเดีย ดังท่าน สุสุกิ กล่าวว่า

ประชาชนชาวจีน ถ้าหากเปรียบเทียบกับประชาชนชาวอินเดียแล้วมิได้มีจิตใจหมกมุ่นไปในทางปรัชญาเลย ชาวจีนเป็นพวกที่ทำงานทำการอย่างขยันขันแข็ง และอุทิศตนให้แก่ภารกิจแบบโลก ๆ มากกว่า ชาวจีนเป็นพวกที่ติดอยู่กับโลก ชาวจีนไม่ใช่พวกโหราจารย์ที่ชอบแหงนดูดวงดาว ในขณะที่จิตใจของชาวจีนได้ถูกวิธีการคิดแบบอินเดียมาเร้าอย่างลึกซึ้งนั้น จิตใจของชาวจีนไม่เคยสูญเสียความ

^{๙๓} ละเอียด คีลนน้อย, วิถีแห่งเซน, (กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส.พรีนติ้ง, ๒๕๓๑), หน้า ๔๗.

^{๙๔} Daisetz T. Suzuki, *Essays in zen Buddhism*, first series, (London : Rider, 1985), p. 176. อ้างใน สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนานิกายเซน การศึกษาเชิงวิเคราะห์, หน้า ๗๕.

^{๙๕} สุสุกิ ไดเซ็ตซ์ เดตดาโร, ปรัชญาเซน, แปลโดย ละเอียด คีลนน้อยและธานินทร์ เหมบุตร, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สมิต, ๒๕๒๗), หน้า ๒๖.

ผูกพันกับสิ่งต่าง ๆ ที่มากมายเลย ไม่เคยทอดทิ้งชีวิตประจำวันของเขาซึ่งเป็นอีกด้านหนึ่งของชีวิตทางภาคปฏิบัติเลย ข้อวิปริตผิดแผกทางด้านจิตวิทยาเกี่ยวกับชาติหรือเชื้อชาตินี้ ได้ก่อให้เกิดเป็นการเปลี่ยนรูปพระพุทธศาสนาแบบอินเดีย ให้เป็นพระพุทธศาสนานิกายเซนไป^{๒๐}

สุสูกิมีความเห็นว่า นิกายเซนแม้จะเป็นส่วนหนึ่งของพุทธศาสนาในแง่ที่ว่าหากไม่มีพุทธศาสนา เซนก็ไม่สามารถมีขึ้นได้ เซนมีลักษณะพิเศษในตัวเองหลายอย่างที่พุทธศาสนาดั้งเดิมไม่มี เมื่อพุทธศาสนาแบบอินเดียแผ่เข้าไปสู่จีน คนจีนก็รับเอาพุทธศาสนานั้นมาดัดแปลง ดีความและให้อรรถาธิบายใหม่ด้วยความคิดแบบจีน ผลที่ออกมาก็คือพุทธศาสนาแบบจีนนั้นมีบางส่วนของคองเนื้อหาสาระเดิมของพุทธศาสนาแบบอินเดียไว้ และมีอีกส่วนหนึ่งที่เป็นเนื้อหาใหม่อันเกิดจากการตีความและอธิบายความด้วยความนึกคิดอันเป็นวัฒนธรรมเฉพาะของชาวจีนเอง

พุทธศาสนานิกายเซนได้พัฒนาการหลักปฏิบัติขึ้นมาเพื่อให้เหมาะสมและมีความชัดเจนในการปฏิบัติ แต่ที่จริงแล้วก็คือหลักการเดิมของนิกายนั่นเอง คือ ซาเซน (Zazen) ปริสนาธรรม (Koan) มอนโด (Mondo) ซันเซน (San-Zen) เป็นวิธีการที่จะสามารถทำให้เกิดซาโตริได้

๓.๖ การอธิบายความซาโตริประสบการณ์ทางจิตในพุทธศาสนานิกายเซน

วิธีการพัฒนาจิตที่ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์อย่างกว้างขวางจากชาวพุทธสายอื่น ๆ ที่เห็นร่วมกันว่า ความเป็นชาวพุทธหมายถึงต้องปฏิบัติตนอยู่ในกรอบของคำสอนบางอย่าง เช่น ศีล สมาธิ ปัญญา การอธิบายความการพัฒนาจิตแบบไม่ยึดติดกับกฎเกณฑ์ของนิกายเซนนี้จำเป็นต้องกระทำด้วยความรอบคอบ ที่ไม่เห็นด้วยเพราะอยู่บนพื้นฐานของแนวคิดเชิงจารีตที่ว่ากรอบมีบทบาทในฐานะเครื่องมือที่จำเป็นต่อการบรรลุอิสรภาพ (นิพพาน) มักเปรียบเทียบกรอบที่ต้องยึดถือว่าเหมือนแพสำหรับใช้ข้ามแม่น้ำ คราบเท่าที่เรายังอยู่กลางแม่น้ำ เราต้องยึดแพ ต่อเมื่อถึงฝั่งแล้ว การปล่อยวางแพจะเกิดขึ้นเองโดยอัตโนมัติเป็นทศณะของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ข้อเสนอเรื่องการใช้ชีวิตแบบไม่ยึดติดในกฎเกณฑ์ของเซนมีประเด็นให้สงสัยว่าจะเป็นการสอนให้ทิ้งแพขณะยังอยู่ท่ามกลางกระแสน้ำ ก่อนที่จะบรรลุซาโตริ

^{๒๐} ไคเซตซ์ ที. สุสูกิ, เซนกับวัฒนธรรมญี่ปุ่น, พิมพ์ครั้งที่ ๒, แปลโดย จานงค์ ทองประเสริฐ, (กรุงเทพมหานคร : สักดิ์โสภารการพิมพ์, ๒๕๔๗), หน้า ๑-๒.

“ชาโตริ” เป็นคำใช้เรียกประสบการณ์ทางจิตที่ นิภายเซนถือว่าเป้าหมายในการใช้ชีวิตแบบเซนคือการบรรลุประสบการณ์ทางจิตที่เรียกว่า ชาโตริ ในพุทธศาสนาเถรวาทเป้าหมายสูงสุดคือนิพพาน ในคัมภีร์ทางเถรวาทเป็นมิติที่เร้นลับบางอย่างที่ไม่สามารถอธิบายด้วยภาษามนุษย์ เมื่อได้เข้าถึงแล้วจิตใจของเราจะสงบเย็นอย่างยิ่ง และนับจากวันที่เราได้เข้าถึงชีวิตเป็นอันแน่นอนว่าจะไม่ต้องเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏอีกต่อไป^{๒๑} การปฏิบัติที่จะนำไปสู่นิพพานจึงเป็นเรื่องยุ่งยากซับซ้อนและเป็นเรื่องใหญ่ตามไปด้วย หลักอริยมรรคมีองค์แปด เรียกย่อ ๆ ว่า สิล สมาธิ ปัญญา เป็นหลักที่ต้องปฏิบัติอย่างจริงจัง และต้องใช้ความพยายามอย่างยิ่งยวด

ชาโตริในหลักปฏิบัติของเซนต่างจากนิพพานในแง่ที่ชาโตริไม่ใช่เรื่องที่ยิ่งใหญ่และต้องใช้ความพยายามอย่างยิ่งยวดเพื่อให้บรรลุถึง ชาโตริดูจะมีความหมายพื้น ๆ ง่าย ๆ และเป็นภาวะที่คนเราสามารถบรรลุถึงได้ในการดำเนินชีวิตประจำวัน^{๒๒} ขอเพียงให้เขาเป็นคนรู้จัก “จุกคิด” หรือ “ตระหนักรู้” เท่าทันความเป็นไปของชีวิตเท่านั้น ชาโตริดูจะมีนัยเชิงแบบแผนน้อยกว่านิพพาน การบรรลุนิพพานฝ่ายเถรวาทต้องผ่านการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ สิล สมาธิ ปัญญาอย่างเป็นระบบถูกต้อง แต่การบรรลุชาโตริ ไม่มีคำอธิบายเชิงแบบแผนว่าจะต้องอะไรบ้าง ข้อมูลจากวรรณกรรมเซน (ประเภทนิทานสั้น ๆ) จะบอกเราว่าในบางสถานการณ์การบรรลุชาโตริช่างดูง่ายดายไม่มีพิธีรีตองอะไรเลย พระเซนบางรูปบรรลุชาโตริเพราะถูกอาจารย์บิณฑุกหรือตีด้วยไม้เท้า บางรูปบรรลุชาโตริเมื่อกวาดลานดินแล้วเศษหินจากแรงไม้กวาดกระเด็นไปกระทบกิ่งไผ่เสียงดังแกร็ก หรือได้ยินเสียงระฆังดัง โคง ๆๆ เป็นต้น

ชาโตริเป็นปรากฏการณ์ที่น่าสนใจทำให้เปลี่ยนทัศนคติบางอย่าง สามารถส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางพฤติกรรม^{๒๓} คนบางคนอาจจะเลิกกินเนื้อสัตว์ไปตลอดชีวิตเพราะได้ประสบเหตุการณ์บางอย่างที่พลิกผันความคิดและความเคยชินที่สะสมมาตลอดชีวิต เป็นประสบการณ์ทางจิตส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนพฤติกรรมอย่างรุนแรง คือเกิดความเปลี่ยนแปลงทางพฤติกรรมในทางที่ดีขึ้น ชาโตริจะส่งผลให้เกิดความสว่าง สงบและรู้สึกปลอดโปร่งเบาสบาย

^{๒๑} จุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๓/๕๑๑.

^{๒๒} ไคเซตซ์ ที. สุสุกิ, เซนกับวัฒนธรรมญี่ปุ่น, หน้า ๑๘-๑๙.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔-๕.

นิพพานในทัศนะของพุทธศาสนาเถรวาทมีความหมายสัมพันธ์กับการกำจัดอาสวกิเลส ดังมีคำกล่าวไว้ในคัมภีร์ว่า การกำจัดกิเลสคืออระคะ โทสะ โมหะ ได้สำเร็จคือนิพพาน^{๒๔} ผู้เข้าถึงนิพพานจึงมีคุณสมบัติสำคัญประการหนึ่งคือเป็นผู้ปราศจากกิเลส ภาวะที่ปราศจากกิเลสคือ ความบริสุทธิ์ จะเห็นว่าพระอรหันต์บุคคลที่เข้าถึงนิพพานจะมีคุณสมบัติที่สัมพันธ์กับความบริสุทธิ์สะอาด

ผู้เข้าถึงชาโตริจะไม่ได้รับการเรียกร้องโดยธรรมชาติ ให้เป็นบุคคลที่บริสุทธิ์สะอาด เมื่อสามารถปฏิบัติตามเซนคงเป็นเรื่องง่าย อันดับแรกจะต้องสัมผัสตรงไปที่จิตของเราโดยผ่านการปฏิบัติ เช่น ชาเซน จากนั้นจะต้องค่อย ๆ เปลี่ยนมโนทัศน์นามธรรม (Abstract) จำพวกจับต้องยาก (เช่น เรื่องของอนาคต หรือแม้แต่พุทธะ) ให้เป็นชีวิตรูปธรรม (Concrete) จับต้องได้ในชีวิตประจำวัน ให้เราเปลี่ยนเป้าหมายจากที่มองไปข้างหน้าเป็นการมองที่ตัวเอง ทั้งจุดหมายที่สูงส่งมาอยู่กับจุดหมายที่เป็นจริงในปัจจุบัน เช่น ดำรงใจเพื่อดำรงใจ กินข้าวเพื่อกินข้าว ข้อความเหล่านี้ไม่ใช่ในกายเซนเล่นสำนวน แต่นี่คือความจริงที่ทำได้ยาก เพราะอุดมคติของเซนคือการเป็นมนุษย์ธรรมดา แต่คนทั่วไปกลับไปฝันที่จะเป็นในสิ่งที่ออกห่างจากความเป็นมนุษย์^{๒๕}

อาจเข้าใจสิ่งที่เรียกว่าชาโตรินี้ได้ถูกต้องยิ่งขึ้น หากจะย้อนกลับไปดูพื้นฐานความคิดทางปรัชญาบางประการที่สังคมจีนยอมรับ (เช่นเป็นผลผลิตของจีน) เป็นการอธิบายความพุทธธรรมแบบอินเดียด้วยรากฐานความคิดแบบจีน การเข้าใจรากฐานนั้นจะช่วยให้เราเข้าใจผลผลิตที่เกิดขึ้นมารากฐานนั้น ปรัชญาจีนมีหลายกระแสและทุกกระแสจะยอมรับแนวคิดเรื่องพลังที่ผลักดันให้เกิดความสมดุลในจักรวาลที่เรียกว่า “หยินและหยาง” แนวคิดเรื่องหยินและหยางนี้ เมื่อแปลความหมายเป็นหลักการพื้นฐาน ข้อหนึ่งจะมีความหมายว่า สรรพสิ่งในจักรวาลอาจจำแนกได้เป็นขั้วที่ตรงกันข้ามกัน ขั้วแรกคือหยินเป็นฝ่ายลบ รับ อ่อนนุ่ม อ่อนโยน มืดมัว เป็นต้น ส่วนอีกขั้วหนึ่งเรียกว่าหยางหมายถึงสิ่งที่แสดงคุณสมบัติเป็นฝ่ายบวก รุก แข็งกร้าว สว่างไสว เป็นต้น สองขั้วนี้คือพลังที่ผลักดันให้จักรวาลดำเนินไป และสองขั้วนี้จำเป็นต้องมีอยู่ จักรวาลจะมีเพียงหยินหรือหยางอย่างเดียวอย่างหนึ่งเท่านั้นไม่ได้^{๒๖}

^{๒๔} ม.มู (ไทย) ๑๒/๑๔๖/๑๔๑.

^{๒๕} สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนามหายาน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๖), หน้า ๓๕๑.

^{๒๖} สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนานิกายเซน ศึกษาเชิงวิเคราะห์, หน้า ๑๔.

ถ้าจะเปรียบเทียบชาโตริ(ความรู้แจ้ง) กับการบรรลุนิพพานในพุทธศาสนาเถรวาท สามารถจะกล่าวเป็นลำดับได้ดังนี้ คือ ความรู้แจ้งในพุทธศาสนาเถรวาท มีพระพุทธรพจน์ตรีสรเรื่องนี้ไว้ชัดเจนและเป็นระบบ ความรู้แจ้งในพุทธศาสนาจำแนกเป็นขั้นตอน จากต่ำไปหาสูง และในแต่ละขั้นตอน มีมาตรฐานชัดเจนสำหรับวัดว่าขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนใด สรุปทัศนะเรื่องลำดับขั้นของความรู้แจ้งในพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมได้ดังนี้คือ จำแนกเป็น ๔ ขั้นตอน คือ ผู้รู้แจ้งในขั้นตอนแรกคือ พระโสดาบัน ขั้นที่สองเรียกพระสกทาคามี ขั้นที่สามเรียกว่าพระอนาคามี และขั้นที่สี่เรียกว่าพระอรหันต์ (ดังเรื่องการบรรลุนิพพานในปากเสือ) เกณฑ์สำหรับวัดว่าขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนใด ท่านอาศัยหลักการละสิ่งที่เรียกว่าสังโยชน์สิบประการ

พุทธศาสนานิกายเซนมีทัศนะต่อการรู้แจ้งเป็นแบบฉบับของตัวเอง ที่แตกต่างจากฝ่ายเถรวาท ตัวอย่างของสถานการณ์ที่พระเซนเกดซาโตริ (ความรู้แจ้ง) ดังนี้

๑. โทคุซันเป็นผู้แตกฉานพระสูตรและพระอภิธรรม ต่อมาท่านได้ยืมว่าเกี่ยวกับนิกายเซนว่า “การถ่ายทอดคนนอกคัมภีร์ และไม่ติดยึดอยู่กับตัวอักษร” ซึ่งเป็นสิ่งที่กระทบต่อความรู้สึกรู้ว่าทำให้ตัวเองด้อยค่า ด้วยความเชื่อมั่นว่าจึงคิดจะทลายรังของนิกายเซนนี้ให้สิ้นไป ท่านจึงตั้งใจที่จะไปยังเมืองเรียวตันอยู่ในภาคกลางของจีน เดินทางไประหว่างทาง พบหญิงชราที่ขายน้ำชา และหญิงชราได้ถามปัญหา โทคุซันเกิดความสงสัยในคำถามและเกิดการแสวงหาอันทรงค่า จึงตรัสลึกลับไปเรียนเซนกับอาจารย์เรียวตัน ซึ่งไม่ทราบที่ท่านศึกษาอยู่กับอาจารย์เรียวตันนานเท่าใด และได้ใช้วิธีใด เียนวันหนึ่งอาจารย์เรียวตันและโทคุซันอยู่ด้วยกัน เรียวตันพูดว่า “นี่ก็มีค้ำแล้ว เธอควรจะกลับไปห้องเสียบก่อน” โทคุซันก็บอกลาและเดินออกมาข้างนอก ครั้นแล้วก็ย้อนกลับเข้าไปหาอาจารย์แล้วกล่าวว่า “ข้างนอกมีค้ำเหลือเกิน” อาจารย์จึงจุดเทียนยื่นส่งให้ และในขณะที่โทคุซันเอื้อมมือจะไปรับเทียนมานั่นเอง เรียวตันก็เป่าเทียนดับเสีย ในชั่วขณะนั้นเอง โทคุซันก็ได้ตรัสรู้ ซึ่งมีบันทึกอยู่ในตำนานว่า “ท่านได้ค้นขึ้น ได้เข้าถึงการตรัสรู้ และได้โศกการจะอาจารย์”^{๒๓}

๒. อาจารย์รินไซถูกถามว่าสาระสำคัญแห่งคำสอนของพระพุทธศาสนาคืออะไร ท่านก็ถูกจากที่นั่งตรงมาจับจีวรด้านหน้าของผู้ถาม ตบหน้าแล้วก็ปล่อยไป ผู้ถามก็เลยยืนงออยู่ ณ

^{๒๓} เซนไก ชิบายามะ, ดอกไม้จันทน์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๔๖), หน้า ๒๕-๓๐.

ที่นั่นนั่นเอง พวกที่ยืนอยู่ใกล้ ๆ ก็ตะโกนบอกว่า “ทำไมท่านไม่ก้มศีรษะแสดงคารวะเล่า?” เสียงตะโกนนี้ได้ทำให้ท่านตื่นจากภวังค์ และขณะที่ท่านกำลังจะก้มลงแสดงความเคารพต่ออาจารย์ท่านก็ได้ “ซาโตริ”^{๒๘}

การบรรลุธรรมในนิกายเซนตามตัวอย่างที่ยกมาแสดงนี้ ภาษาญี่ปุ่นเรียกว่า ซาโตริ (Satori) มีลักษณะเฉพาะ และแตกต่างจากลักษณะการบรรลุธรรมในพุทธศาสนาเถรวาทหรือไม่ จึงทำให้มีคนสงสัยว่าสิ่งที่เรียกว่าซาโตรินี้มีขีดชั้นอยู่ในระดับเดียวกับการบรรลุธรรมในพุทธศาสนาแบบเดิมหรือไม่ เมื่อกล่าวถึงการบรรลุธรรมจะต้องตามมาด้วยการสามารถทำลายกิเลสจำนวนหนึ่ง และกิเลสที่ถูกทำลายไปแล้ว นี้จะไม่สามารถฟื้นกลับมาก่อให้เกิดปัญหาในชีวิตได้อีก การบรรลุธรรมในระดับสูงที่เรียกว่าอรหันต์นั้น จะส่งผลให้เกิดความสงบเย็นชั่ววันินคร ยังมีกิเลสบางส่วนหลงเหลืออยู่ แต่ส่วนที่ถูกทำลายไปแล้วนั้นก็ไม่มีวันหวนคืนมาสร้างปัญหาได้อีก

ในวรรณกรรมเซนแม้จะมีการพูดถึงซาโตริอยู่เสมอแต่ก็ไม่ปรากฏว่ามีการนิยามสิ่งที่เรียกว่าซาโตริอย่างชัดเจน ที่จริงการที่วรรณกรรมเซนไม่นิยามคำว่าซาโตริก็นับว่าสอดคล้องกับแนวคิดของเซน เพราะซาโตริ นิกายเซนถือว่าเป็นภาวะที่เร้นลับ ไม่อาจนิยามด้วยคำพูด การบรรลุธรรมในพุทธศาสนาแบบเถรวาทนั้น ไม่อาจเกิดขึ้นลอย ๆ หากแต่ต้องเป็นผลจากการปฏิบัติธรรมอย่างจริงจังและเป็นระบบ

แต่เมื่อมาพิจารณาตัวอย่างการบรรลุธรรมในนิกายเซน จะเห็นว่า สิ่งที่เรียกว่าซาโตริจะได้มาอย่างง่ายดายและบังเอิญ พระเซนบางรูปบรรลุธรรมเพราะเห็นเทียนดับ บางท่านบรรลุธรรมเพราะคำเตือน ตัวอย่างการบรรลุธรรมง่าย ๆ และดูคล้ายจะเป็นเรื่องบังเอิญนี้ก็มีในพระพุทธศาสนาเถรวาท แต่เรื่องนี้มีไม่มาก ดังตัวอย่างเช่น

๑. การบรรลุธรรมของพระอนนท มีเรื่องเล่าว่าเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานใหม่ ๆ คณะสงฆ์ภายใต้การนำของพระมหากัสสปะได้ดำริให้มีการสังคายนา มีพระภิกษุเข้าร่วมทั้งหมดล้วนเป็นพระอรหันต์ยกเว้นพระอนนท พระอนนทเห็นว่าตนเองเป็นปุถุชนอยู่ในหมู่สงฆ์จึงเกิดความละอายใจ เร่งรีบปฏิบัติธรรมเพื่อให้บรรลุทันวันสังคายนา พระอนนทคร่ำเคร่งกับการบำเพ็ญเพียรอยู่หลายวัน แต่ก็ไม่มีทีท่าว่าจะได้บรรลุธรรม จนกระทั่งวันหนึ่ง วันนั้นเป็นวันสุดท้าย วันรุ่งขึ้นจะเป็นวันสังคายนา พระอนนทเห็นว่าตนเองคร่ำเคร่งปฏิบัติธรรมมาหลายวัน ร่างกายอ่อนเพลีย

^{๒๘} ไคเซตซ์ ที. สุสุกิ, เซนกับวัฒนธรรมญี่ปุ่น, หน้า ๘.

จึงคิดพักผ่อน ท่านเอนตัวลงนอนบนที่นอน ขณะที่หัวยังไม่ทันถึงหมอนกึ่งนอนกึ่งนั่ง ท่านก็บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์^{๒๕}

๒. ภิกษุผู้บรรลุอรหันต์ในปากเสือโคร่ง^{๒๖}

ในสมัยพุทธกาล พระภิกษุจำนวน ๓๐ รูป เรียนวิธีปฏิบัติกรรมฐานจากในสำนักของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ก็ออกไปจำพรรษาในวัดป่า และทำกิจการร่วมกันว่า ในเวลาระหว่างบำเพ็ญภาวนาตลอดทั้งสามยามได้แก่ ปฐมยาม มัชฌิมยาม และปัจฉิมยาม พวกตนจะไม่ไปมาหาสู่กัน จากนั้นต่างคนจึงต่างบำเพ็ญภาวนาอยู่ในบริเวณที่พักของตัวเอง

ในช่วงเวลาใกล้รุ่ง เสือโคร่งตัวหนึ่งที่อาศัยอยู่ในละแวกนั้น เห็นพระภิกษุบางรูปโงกหลับไป จึงยอมมาจับไปกิน โดยที่เหยื่อไม่มีโอกาสส่งเสียงเตือนภิกษุอื่นแม้แต่เล็กน้อยนิด เสือโคร่งจับพระภิกษุไปกินทีละรูป ๆ ด้วยอาการแบบนี้

เมื่อถึงวันลงอุโบสถ เหล่าพระภิกษุมาประชุมกันเพื่อทบทวนพระปาฏิโมกข์ จึงได้ทราบว่าเพื่อนสหธรรมิกของตนขาดหายไป ๑๕ รูป เหลือเพียง ๑๕ รูป สอบถามสาเหตุแล้วจึงแน่ใจว่าถูกเสือโคร่งจับไปกิน จึงทำการปรึกษาร่วมกันว่า หากภิกษุใดถูกเสือคาบไป ให้รีบตะโกนบอกจะได้ช่วยเหลือกันทันการณจากนั้นก็แยกย้ายกันไปบำเพ็ญสมณธรรมตามเดิม

คืนต่อมา เสือโคร่งตัวเดิมก็ยอมมาจับพระภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งที่โงกหลับไปในเวลาใกล้รุ่ง พระภิกษุรูปนั้นพอรู้ว่าตกอยู่ในมรณภัย ก็ร้องบอกให้เพื่อนภิกษุทราบทันที พระภิกษุรูปอื่น ๆ พอได้ยินเสียงร้องบอกมรณภัย ต่างพากันถือไม้เท้าและคบเพลิงไล่ติดตามไป ด้วยหมายจะให้เสือโคร่งปล่อยเพื่อนสหธรรมิกของตนลงมา

แต่ทว่าเสือโคร่งตัวนั้นหนีไปทางช่องเขาขาด กระโดดข้ามช่องเขาไปอีกฝั่งหนึ่งแล้วก็ปล่อยร่างพระภิกษุหนุ่มลงบนพื้นแล้วเริ่มกินเนื้อเท้า พระภิกษุเหล่านั้นติดตามมาทัน แต่ไม่อาจเข้าไปได้ จึงได้แต่จำใจมองดูเสือโคร่งตัวนั้น กัดกินพระภิกษุผู้เป็นสหายของพวกเขาคน โดยไม่อาจช่วยเหลืออันใดได้ พระภิกษุเหล่านั้นรู้ดีว่าเพื่อนสหธรรมิกของตนเองไม่อาจรอดชีวิตจากปากเสือแน่ จึงกล่าวเตือนสติให้ระลึกถึงคุณแห่งการเจริญภาวนาว่า

^{๒๕} วิ.จ. (ไทย) ๓/๔๓๘/๓๗๗-๓๗๘.

^{๒๖} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๒/ ๒๖๘.

“ท่านผู้เจริญ กิจอื่นที่พวกเราจะต้องทำย่อมไม่มี นี่เป็นโอกาสที่ท่านจะได้บรรลุคุณวิเศษทั้งหลาย”

พระภิกษุหนุ่มรูปนั้นได้ยินคำเตือนสติจากเพื่อนสหธรรมิกเช่นนั้นแล้ว ก็ข่มเวทนาความเจ็บปวดจากการถูกเสื่อโครงกัดกินร่างกาย ด้วยการเจริญวิปัสสนาในขณะที่กระดูกและเลือดเนื้อถูกเสื่อโครงกัดกินลงท้องไปทีละคำ ๆ

เมื่อเสื่อโครงกัดกินถึงข้อเท้า ท่านก็บรรลุเป็นพระโสดาบัน เมื่อกัดกินถึงหัวเข่า ก็บรรลุเป็นพระสกทาคามี เมื่อกัดกินไปถึงท้อง ก็บรรลุเป็นพระอนาคามี เมื่อกัดกินก่อนถึงหัวใจ ก็บรรลุเป็นพระอรหันต์ พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณ อยู่ในปากเสื่อโครงนั่นเอง

การได้รับแรงกระตุ้นก่อให้เกิดการนำไปสู่ซาโตริได้ ซึ่งจะศึกษาได้จากตัวอย่างที่ยกมาข้างต้น ทั้งเถรวาทและนิกายเซนมีเหมือนกันแต่อาจแตกต่างกันด้านรายละเอียด ในวรรณกรรมเซน เมื่อกล่าวถึงการบรรลุธรรมของพระเซน ท่านอาจเขียนอย่างรวบรัด ทำให้ผู้อ่านรู้สึกว่าการเกิดทั้งหมดนั้นเกิดขึ้นอย่างง่ายดายและเกิดขึ้นอย่างบังเอิญ แต่ถ้าหากย้อนกลับไปสืบสาวดูที่มาของการบรรลุธรรมในนิกายเซน จะเห็นว่าไม่มีสิ่งที่เรียกว่าการบังเอิญและไม่มีเหตุผล การรู้แจ้งของพระเซนอาจดูเหมือนง่ายดาย แต่กว่าที่ท่านเหล่านั้นจะผ่านมาสู่จุดนี้ได้ทุกท่านต้องฝึกฝนตนเองอย่างหนักและเป็นระบบ การรู้แจ้งในวรรณกรรมเซน เราควรระลึกไว้เสมอว่า ก่อนหน้าที่จะเกิดสิ่งที่เรียกว่าซาโตรินั้น พระเซนแต่ละท่านได้ผ่านการฝึกฝนตนเองอย่างหนัก แต่ความแตกต่างของพุทธศาสนานิกายเซน คือ ไม่มีวรรณกรรมเซนที่ระบุไว้ชัดเจนว่า รู้แจ้งระดับโสดาบัน สกทาคามี อนาคามี อรหันต์ เช่นในสูตรของเว่ยหล่าง มีกล่าวไว้เฉพาะว่า บรรลุธรรมทันที มีความสว่างไสวในธรรม ความเข้าใจปรุโปร่ง ความสว่างไสวในใจถึงที่สุด บรรลุธรรมโดยสมบูรณ์ ตระหนักชัดโดยตลอด^{๓๓} เป็นต้น

^{๓๓} พุทธทาสภิกขุ, สูตรของเว่ยหล่าง, หน้า ๑๒๑-๑๒๖.

๓.๗ การอธิบายความวิธีการปฏิบัติแบบมุ่งตรงสู่เป้าหมายในพุทธศาสนานิกายเซน

พุทธศาสนานิกายเซนเน้นที่ประสบการณ์ การปฏิบัติของเซน “มุ่งตรงไปที่รากเหง้าของสิ่งทั้งหลาย โดยไม่คำนึงถึงว่ามีอะไรปลูกสร้างอยู่ข้างบนเลย”^{๓๒} จิตเดิมแท้เป็นเป้าหมายสูงสุด เซนจึงมีวิธีการที่ตัดลัดเจาะจงอย่างแรง มุ่งเฉพาะความสุขของใจล้วน ๆ ฝึกฝนให้สำเร็จได้โดยไม่ต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งภายนอก มีแต่มองดูตัวเองก็พอแล้ว และเป็นวิธีการซึ่งมีแบบโดยเฉพาะ สอนมอบให้แก่กันโดยกิริยาที่ทำ ไม่ใช่หลักวิธีเรียนวิธีสอนด้วยคำราหรือแนวการสอนเช่นวิธีอื่น ๆ ถ้าถามว่าปฏิบัติแบบสมถกรรมฐานหรือวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งในพุทธศาสนาเถรวาทวิธีการที่จะบรรลุนิพพานนั้นต้องอาศัยสมาธิควบคู่กับปัญญา คือบำเพ็ญสมาธิจนได้ฌาน แล้วต่อด้วยปัญญา จนหลุดพ้นเรียกว่าเจโตวิมุตติ และการไม่ได้สมาธิจนได้ฌาน และเป็นการอาศัยสมาธิเพียงเล็กน้อยแล้วก็เจริญวิปัสสนาเลยทันทีจนหลุดพ้นเรียกว่า ปัญญาวิมุตติ แต่เซนก็พัฒนาการ ยกการหลุดพ้นด้วยปัญญาเป็นหลักใหญ่ หรือจะเรียกว่าเป็นวิปัสสนากรรมฐานล้วน ๆ ก็ได้ การที่มีการปฏิบัติแบบชาเซนก็เพื่อสมาธิเล็กน้อยไม่ถึงกับได้ฌานสมาบัติ ปัญญาหรือวิปัสสนาจึงถือเป็นตัวชีวิตเลยทีเดียวที่เดียวของนิกายเซน

ที่เห็นชัดคือการอธิบายความทุกอย่างมุ่งเน้นตรงไปที่วัตถุประสงค์หลักคือการรู้แจ้งจิตเดิมแท้หรือปัญญาวิมุตติ ดังท่านภิกษุอันแช่กสนทนธรรมกับท่านภิกษุจิหว่างว่า

ท่านทำสมาธิอยู่ด้วยความรู้สึกหรือปราศจากความรู้สึก เพราะว่าถ้าท่านทำสมาธิอยู่ โดยไม่มีความรู้สึก มันก็หมายความว่า สิ่งที่ไม่มีชีวิตทั้งปวง เช่น เครื่องกระเบื้อง ก้อนหิน ต้นไม้ และผักหญ้าทั้งหลาย ก็ลู่ถึงสมาธิได้เหมือนกัน หรือไม่อย่างนั้น ถ้าท่านทำสมาธิอยู่โดยมีความรู้สึก และตัวสัตว์ที่มีชีวิตหรือมนุษย์ก็ตาม ทั้งหมดนั้น ก็จะพลอยเป็นผู้อยู่ในสมาธิไปด้วยทั้งสิ้น...(ภิกษุจิหว่าง ตอบว่า เมื่ออยู่ในสมาธินั้นไม่รู้สึกเลยว่า มีความรู้สึกหรือไม่มีความรู้สึก) ถ้าเอาอย่างที่ท่านว่า มันต้องเป็นความสงบตลอดกาล ซึ่งในภาวะเช่นนั้นไม่มีทั้งการเข้าอยู่และการออกมาอาการที่ท่านยังเข้า ๆ ออก ๆ ได้อยู่ นั่น ยังไม่ใช่สมาธิขั้นเยี่ยม^{๓๓}

^{๓๒} ไคเซตซ์ ที. สุสุกิ, เซนกับวัฒนธรรมญี่ปุ่น, หน้า ๕๑.

^{๓๓} พุทธศาสนิก, สูตรของเว่ยหล่าง, หน้า ๑๕๓.

แต่ถ้าเป็นสมาธิแบบพุทธศาสนาเถรวาท จะอธิบายความว่า ที่ชื่อว่าสมาธิเพราะความตั้งมั่น ความตั้งมั่น ได้แก่ความตั้งอยู่หรือความดำรงอยู่ของจิตและเจตสิกทั้งหลายในอารมณ์เดียวอย่างสม่ำเสมอ และโดยถูกทางด้วย เพราะฉะนั้น จิตและเจตสิกทั้งหลายย่อมตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียวอย่างสม่ำเสมอและโดยถูกทางด้วย ไม่ฟุ้งซ่านและไม่ส่ายไปในอารมณ์อื่น ด้วยอำนาจแห่งธรรมชาติไฉธรรมชาตินั้นพึงทราบว่าเป็นความตั้งมั่น^{๓๔}

เหตุผลที่ทำให้พุทธศาสนานิกายเซนปรับการปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน เหลือเพียงเน้นการปฏิบัติแบบวิปัสสนาล้วนซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุด เป็นเพราะเพื่อประยุกต์ให้เข้ากับวิถีชีวิตของคนส่วนใหญ่ที่อยู่แบบชาวโลก คือต้องประกอบอาชีพ มีครอบครัว ความสัมพันธ์ทางสังคม เป็นต้น เพราะถ้าให้มานั่งทำสมาธิจนให้เกิดฌานสมาบัติต้องอาศัยปัจจัยหลายด้าน เช่น สถานที่ สิ่งแวดล้อม เวลา เป็นต้น ดังนั้นการปฏิบัติแบบเซนเพื่อความหลุดพ้นจึงเน้นที่วิถีชีวิตประจำวันเป็นอย่างมาก จึงจะเห็นว่าทั้งพระและฆราวาสของพุทธศาสนานิกายเซนนั้นได้รับการสถาปนาการประพฤติพรตพรหมจรรย์แบบพิเศษ ที่ผิดแผกไปจากการประพฤติพรหมจรรย์ของภิกษุสงฆ์ในอดีตมาก วัดพุทธศาสนานิกายเซน กลายเป็นองค์กรที่ปกครองตนเองที่แบ่งออกเป็นแผนกต่าง ๆ แต่ละแผนกมีสำนักงานของตนเอง ทำงานรับใช้ประชาคม ลักษณะพิเศษคือความเป็นประชาธิปไตยที่สมบูรณ์แบบ พระเถรานุเถระได้รับความเคารพตามปกติ สมาชิกสภารวมอยู่กับการที่ต้องใช้กำลัง เช่น การรวบรวมเชื้อเพลิง การทำไร่ไถนา และการเก็บใบชา แม้ครูบาอาจารย์ก็ต้องทำด้วย พร้อมกับเพื่อนสหธรรมิก ครูก็จะแนะนำสาธุศิษย์ทั้งหลายให้เข้าใจพุทธศาสนานิกายเซนให้ถูกต้อง วิถีชีวิตแบบนี้ทำให้การถือพรตพรหมจรรย์แบบเซนแตกต่างไปจากคณะสงฆ์ฝ่ายเถรวาทมากทีเดียว พระภิกษุในนิกายเซนไม่เพียงแต่เป็นประชาธิปไตยเท่านั้น หากยังปรารถนาจะใช้ตัวเองในวิถีชีวิตภาคปฏิบัติทุกแบบอีกด้วย^{๓๕}

^{๓๔} พระพุทธโฆษาจารย์, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาสภมหาเถร) และคณะ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๔.

^{๓๕} ไคเซตซ์ ที. สุสุกิ, เซนกับวัฒนธรรมญี่ปุ่น, หน้า ๒-๓.